Раїса Танана

КНИЗІ ВРАЖЕНЬ НА ТАРАСОВІЙ ГОРІ – 120 РОКІВ

5 червня 2017 року виповнюється 120 літ із часу появи в першому народному музеї Великого Кобзаря в Каневі – Тарасовій світлиці – книги для запису вражень відвідувачів, які приходили вклонитися генієві України. Її започаткуванням завдячуємо вірному охоронцеві поетової могили, талановитому педагогу, журналісту, письменникові Василю Степановичу Гнилосирову (1836–1900), уродженцю Кобеляцького повіту на Полтавщині. Спершу він власноруч робив записи про людей, які підіймалися на Тарасову гору. Та серед тих «паломників» були і такі, які самі хотіли висловити своє враження від перебування на цьому святому місці. Відтак вони робили нотатки на сторінках «Кобзаря», який лежав на столі в Тарасовій світлиці, залишали свої автографи на ґратках огорожі довкола могили.

1893 року Василь Степанович замовляє спеціальну книгу, у яку Кобзареві шанувальники могли б уписувати свої враження. Невдовзі вона була виготовлена і називалася «Для розписок туристів на могилі Т. Г. Шевченка. Від В. Гавриша. 15.05.1893 р.» (Гавриш – це псевдонім В. Гнилосирова, під яким він, хоч і рідко, а друкувався).

Але в Тарасовій світлиці книга з'явилася лише через чотири роки: до того покласти її там не дозволяла місцева влада. Палкий шанувальник Кобзаря, ініціатор її ведення сам і розпочав цю книгу словами Т. Шевченка – уривком із послання «І мертвим, і живим...»:

...І всі мови
Слов'янського люду –
Всі знаєте. А своєї
Дастьбі... Колись будем
І по-своєму глаголать,
Як німець покаже
Та до того ж й історію
Нашу нам розкаже.
Отоді ми заходимось

Чи так, батьку отамане,
Чи правду співаю?
Т. Шевченко

Виливаю свою душу
Твоїми словами…
О. Гавриш

Останні два рядки Василь Степанович узяв зі своєї поезії «Тарасові Шевченку на той світ» [3, с. 90].

Цілком зрозуміло, чому саме такими словами В. Гнилосиров відкрив цю першу книгу вражень. Адже він бачив, що більшість тих записів, які залишили люди на огорожі навколо могили, на сторінках «Кобзаря», були зроблені російською мовою. Для нього ж рідна українська мова, за словами його учня Якима Єрмолаєва, була святинею. Тож таким чином культурник-патріот ніби скеровував Кобзаревих шанувальників писати по-українськи.

Перегорнувши першу сторінку книги, на її звороті читаємо нотатку, яка, власне, і розкриває призначення цієї реліквії. Зроблена вона вже іншою рукою: «Зауважимо, що сливе у кожного, хто одвідує могилу нашого національного генія, виникає неначе б потреба занести й своє ймення і цим висловити те почуття, яке огортає його на сім місці. Не маючи призначення до цього місця, люди відважувалися навіть псувати помника, огорожу, стіни в хаті, „Кобзаря" і. т. ін.

Такі відвідини чинили велику шкоду і на багатьох людей наводили сум, що люди наші не вміють шанувати, як треба, свого великого пророка. Бажаючи запобігти цьому лихові, уклінно просимо шановних земляків з більшим поважанням відноситись до нашої національної святині, а хто хоче, хай записує своє ймення у сю книгу, що раз у раз лежатиме на столі в Тарасовій хаті» [4, с. 2].

Удалося встановити, що це звернення до відвідувачів залишив Володимир Павлович Науменко. І це логічно, адже В. Гнилосиров і В. Науменко постійно разом опікувалися Тарасовою могилою і світлицею.

Першими розписалися в цій книзі 5 червня 1897 року відомий український композитор Микола Віталійович Лисенко зі своєю родиною. І з того

ISSN 2075-1222. Рідний край. 2017. № 1 (36)

часу люди почали залишати в книгах не тільки свої прізвища, а й думки, почуття, побажання.

За сто двадцять років зібралося близько 70 томів цього своєрідного літопису народної любові до Кобзаря. Перші чотири книги – 1897–1916 років – зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Книги від 1917 року і по сьогодні – у фондах Шевченківського національного заповідника.

Сторінки цих книг списані різними людьми в різний час. Перечитуючи ці незвичайні записи на пожовклих від часу сторінках, глибше розуміємо, ким був Тарас Шевченко для народу і яка була велика народна любов до нього.

Щоправда, зрідка траплялись і записи не зовсім удалі, беззмістовні. І це, звичайно, викликало обурення в поетових шанувальників. Першим, хто звернув увагу на такі нотатки в першій книзі вражень, був наш земляк, відомий педагог, історик, публіцист Олексій Олександрович Андрієвський (1845–1902). Коли він відвідував своє рідне місто, то завжди приходив до могили улюбленого поета. Заходив до Тарасової світлиці, бесідував із довголітнім охоронцем Шевченкової могили Іваном Олексійовичем Ядловським, лишав записи в книзі вражень. І, як палкого шанувальника Кобзаря, його до глибини душі вразили окремі недоречності на сторінках цієї книги, що й спонукало написати таке: «Прошу відвідувачів не писати нічого зайвого, що не стосується особи покійного, а якщо не можете, то залиште тільки підпис» [4, с. 38]. Не залишився байдужим до беззмістовних записів й інший наш земляк – уродженець Канівського повіту, український хоровий диригент і композитор Олександр Антонович Кошиць (1875–1944). Так, 6 червня 1898 року він зазначив у книзі: «Серце болить, як дивишся на оці нікчемні марання ледачих брехунів… Бідні убогі люди! Бідна Україна, котру оці ледарі називають своєю ненькою. Бідна й твоя слава, Тарасе Батьку!.. Прости Батьку Тарасе...» [4, с. 44].

Та чи не найбільш ґрунтовний аналіз записів у першій книзі вражень (1897–1901 рр.) зробив Федір Павлович Матушевський (1869–1919) – український політичний і громадський діяч, публіцист, уродженець Черкащини (м. Сміли). Неодноразово він приїздив уклонитися святій могилі Кобзаря, і про це свідчать його записи, автографи на сторінках книг вражень. Федір Павлович не тільки робив записи, а й завжди уважно перечитував уже наявні нотатки. Звертаючись до авторів недоречних висловлювань, у своєму записі від 18.06.1898 року він мовить: «Не вважаючи на просьбу тих людей, які завели цю книжечку, з „більшим поваженням відноситись до нашої національної святині”, наші земляки, на превеликий жаль, поводяться в цім святім місці не так, як би личило їм поводитись, що показується з часом глузливих, а то й огидних написів, що ображають почуття не тільки українців, а взагалі кожної порядної людини» [4, с. 52].

Пізніше Ф. Матушевський ще повернеться до цієї теми і 1903 року в журналі «Киевская старина» (№ 2, с. 267–294) опублікує статтю «Посети-

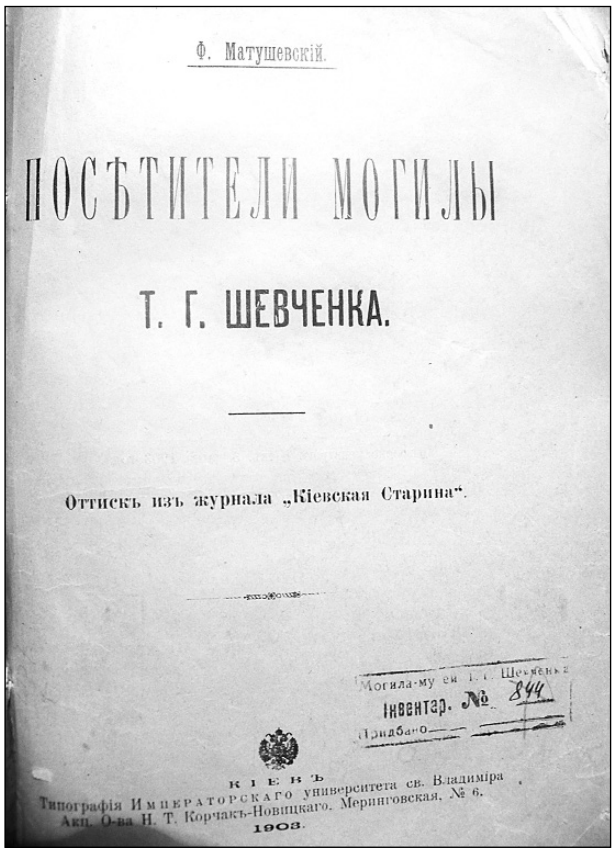
Ф. Матушевскій.

ПОСѢТИТЕЛИ МОГИЛЫ

Т. Г. ШЕВЧЕНКА.

Оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина".

Могила-музей І. Г. Шевченка
Інвентар. № 844
Придбано

КІЕВЪ
Типографія Императорскаго университета св. Владиміра
Акц. О-ва Н. Т. Корчакъ-Новицкаго. Меринговская, № 6.
1903.

тели могилы Т. Г. Шевченка». Того ж року ця стаття вийде окремою брошурою. У ній автор робить детальний аналіз записів, залишених поетовими шанувальниками на сторінках книги вражень; наводить цілу низку хвилюючих висловлювань людей, які приходять до Шевченкової могили за покликом серця; осмислює записи й тих відвідувачів, для яких «немає нічого великого, нічого святого». Наприкінці автор наголошує, що варто було б дослухатися до деяких пропозицій відвідувачів, висловлених на сторінках книги вражень. Зокрема, помістити в Тарасовій світлиці копії мистецьких творів Т. Г. Шевченка, видання його творів, автопортрети. Це дослідження Ф. Матушевського має для нас велике значення, адже багато з наведених ним записів на сьогодні відсутні в книзі вражень 1897–1901 рр.

Подібний аналіз записів другої книги вражень (1904–1906 рр.) зробив теж уродженець Черкащини (села Колодистого Тальнівського району), відомий український літературознавець, історик, фоль-

ISSN 2075-1222. Рідний край. 2017. № 1 (36)

клорист, шевченкознавець Василь Миколайович Доманицький (1877–1910). Він був палким прихильником Тараса Шевченка, плідно працював над вивченням його життя й діяльності, зокрема над текстологією «Кобзаря». 1907 і 1908 року за найактивнішою участю і редакцією В. М. Доманицького в Петербурзі вийшло повне видання «Кобзаря». 1907 року також побачило світ одне з найбільших літературних досліджень ученого – «Критичний розслід над текстом „Кобзаря" Шевченка». І така цікава деталь: завершував він цю працю в нас на Канівщині – на відомій Михайловій горі, у селі Прохорівці, у В. П. Науменка. Це засвідчує напис у кінці дослідження: «Михайлова гора над Дніпром. 15.IX.1906 р.» [2, с. 365].

Як виявилося, Володимир Павлович Науменко, відомий український літературознавець, філолог, етнограф, глибокий шанувальник Т. Шевченка, надав значну допомогу В. Доманицькому в підготовці цього видання, зокрема, дозволив йому скористатися тими рукописами Шевченкових поезій, які в нього були. За це Василь Миколайович і висловлює колезі щиру подяку в передмові до своєї праці: «…д. В. П. Науменку складаю щиру подяку тим більшу, що без його щирої мені допомоги всім, що стосувалося „Кобзаря", не було б і цієї моєї праці» [2, с. 6].

Про любов і шану до Тараса Шевченка говорить і те, що Василь Миколайович неодноразово приходив уклонитися його могилі в Каневі на Тарасовій горі. Інформацію про це черпаємо з його спогадів та зі статті «На могилі Шевченка», вміщеній у газеті «Рада» (1906, 15.09, № 1) під псевдонімом «Н. Т.». Уже на початку статті мовиться: «Щоразу, коли я приїжджаю на Україну, доводиться бувати мені на могилі нашого великого поета Т. Г. Шевченка. От і сього літа довелося мені побувати там.

Був гарний, не душний день, як зібрався наш невеличкий гурток, щоб одвідати Тарасову домовину...» Далі Василь Миколайович розповідає про те, як він із друзями, ушанувавши пам'ять поета на його могилі, зайшов до Тарасової світлиці; дає детальний її опис: «...По боках у ній, коло стін, стоять укриті плахтами ослони; на стінах висять плахтові пістряні рушники, а між ними портрет поета, намальований олійними фарбами... У кутку, у світличці, стоїть стіл, а на ньому книжка, щоб розписувалися туристи...» До тієї книги вони теж зробили запис: «Були на могилі. В. Доманицький, С. Єфремов, Ф. Матушевський, Д. Дорошенко, В. Матушевський, А. Матушевська» [5, с. 164].

Наголосимо, що книга, в яку вони робили запис, була вже другою. Перша закінчилася 1901 р. Книга за 1902–1903 рр. не збереглася.

1904 року внук українського поета-байкаря, пристрасний шевченколюб Яків Петрович Гулак-Артемовський поклав у Тарасовій світлиці нову книгу – «Книжку для приїзжих на могилу Т. Г. Шевченка». Під цією назвою Яків Петрович, звертаючись до відвідувачів Шевченкової могили, написав: «Прошу щиро обіходитися з книжкою обережно: Не рвать і не виривать листків і не писать таких дурниць, котрі після того довелось би самому ж або виривать, або замазувать чорнилом» [5, с. 1]. Саме ці слова і вразили Василя Миколайовича, коли він робив запис. Про це, зокрема, йдеться в його статті: «Чудний мені здався цей напис, але ще більше я здивувався, коли, розгорнувши книжку, побачив другу невеличку брошуру д. Матушевського під заголовком „Посетители могилы Шевченко", в якій було зібрано докупи деякі найцікавіші записи давнішої книжки до 1902 року. Приклади тут було подано й гарні, такі, що свідчать про дійсних прихильників батька Тараса, і такі, які не варті доброго слова...» [8, № 1]. Переглянувши роботу Ф. Матушевського, В. Доманицький почав гортати сторінки цієї нової книги вражень, започаткованої 1904 року. І його обурили брутальні відгуки, що спричинило сумні розмисли: «Чи знають такі добродії хоч що-небудь про Шевченка? Хто він був? Як жив і де жив? За що постраждав? І чому це на могилу його за тисячі верстов люди приїжджають? Ні, якби вони знали, то їм би скоріше руки повсихали, ніж вони наважилися отаке писати» [Там само]. Водночас порадувало нашого земляка те, що кількісно переважали щирі відгуки. Він пише: «...є записи, і таких значно більше, які показують, що й справжні сини України приїздять на могилу свого батька і вчителя за для того, щоб побожно поклонитись його кісткам... І якось ясніше стає на душі, і хочеться вірити, що Шевченко не дурно криваві сльози лив, кари тяжкої зазнавав за „найменшого брата"». Далі в статті Василь Миколайович також закликає прислухатися до деяких порад, запропонованих на сторінках книги вражень. Зокрема: «…завести продаж „Кобзаря" та інших творів поета, а гроші від продажу повернути на спорядження хати, опорядити сходи до могили». Завершує свою працю В. Доманицький словами: «Книжка ця – то відгомін каламутних і чистих хвиль „житейського моря"... І хвилі ті – одні і другі , – котяться без упину, одна другу попереджаючи. Минеться негода, ущухне буря – і море стане знову лагідне з водою чистою та прозорою» [8, № 1].

1914 року минало 100-ліття від дня народження Тараса Шевченка. Але царський уряд не тільки заборонив відзначати ювілей поета, – закрили навіть доступ до його могили. Ось як про це згадує наш земляк, український письменник Олекса Кобець (О. П. Варава): «Місцевий ісправник зобов'язаний був про могилу, а особливо про відвідувачів, регулярно доносити жандармському управлінню й гу-

ISSN 2075-1222. Рідний край. 2017. № 1 (36)

бернаторові і вживати відповідних заходів. Мета його турбот про могилу Т. Шевченка поширилася аж до того, що в день сторіччя від дня народження поета – 9 березня 1914 року – величезний загін кінної поліції цілу добу вартував, прихований у найближчому від могили ліску, а на самісінькій могилі, щоб не допустити прочан поклонитися прахові поета, беззмінно вартували, розлігшись на перших ніжних врунах весняної зелені, три озброєні гвинтівками стражники...» [7, № 1].

Та коли Кобзаревим шанувальникам не вдалося пом'янути його в березневі дні, вони знову прибули до його могили 25 травня 1914 року. Це була традиційна подорож пароплавом із Києва, започаткована ще 1909 року відомим українським композитором, основоположником української класичної музики Миколою Віталійовичем Лисенком. На пароплаві прибуло чимало поетових прихильників, і це яскраво засвідчують їхні численні записи, залишені на сторінках книги вражень у Тарасовій світлиці. У наявній книзі вражень (1914–1916 рр.), яка і розпочинається записами 25 травня 1914 року, цього дня списано шість сторінок. Не виключено, що їх було і більше. Записи за попередні місяці і частково за травень могла вилучити місцева влада. Адже до Тарасової світлиці, за спогадами Олекси Кобця, часто заходив місцевий ісправник Жежелевський, «переглядав записи в книзі відвідувачів, щось собі з неї до нотатника записував, а часом поварварському виривав окремі аркуші записів – особливо полум'яні і „неблагонадійні"» [Там само].

Серед численних записів того дня можна бачити автографи Володимира Науменка, Остапа Лисенка (сина композитора М. Лисенка), Софії Русової, поета Арсена Баккалінського та багатьох інших.

Що ж це був за день, що так багато поетових українців прибуло вклонитися священній могилі? По-перше, 22 травня 1914 року виповнилося 53 роки з дня перепоховання праху Т. Шевченка в Каневі на Чернечій горі. По-друге, 25 травня був день Святої Трійці – про це довідуємося із записів у книзі вражень: «У Клечальну неділю 25 травня 1914 року прийшов до рідного татуся одвідати із Золотоноші, що на Полтавщині» [6, с. 2], – пише Я. В. Дворник. «Відвідав Батька Тараса у Клечальну недільну», – такий запис лишив Семен Черненко.

Про зростання потоку людей до Тараса в такі святкові дні пише й Олекса Кобець у нарисі «Дещо про могилу Т. Шевченка»: «Щороку в дні Зелених Свят на могилі Т. Шевченка відбувався ніким не заповіджений, ніким не скликуваний, але завжди неодмінно масовий з'їзд почитальників пам'яті поета, що часом їх число доходило до п'ятьохшістьох, або й десятьох тисяч» [7].

То ж не порушили традицію і того ювілейного року.

Був серед київських гостей і Микола Кіндратович Вороний. Як свідчить автограф митця у книзі вражень, перебування біля місця вічного спочинку Кобзаря справило на нього велике враження. Повернувшись до Києва, Микола Кіндратович до газети «Рада» подає статтю «На могилі Генія»»,

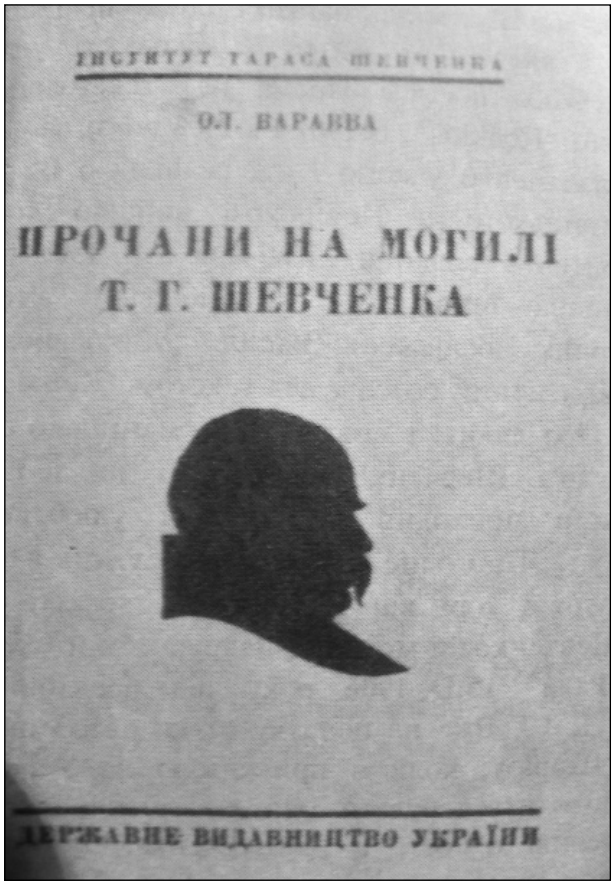

у якій, зокрема, ділиться своїми враженнями від подорожі до Тараса: «...Хочеться лишитись самому на цій великій горі, щоб поринути в задуму, заглибитись думками в таємницях своєї „святая святих", хочеться творити таку молитву і, припавши до лона дорогої могили, плакати чистими, дитячими сльозами...» [9, № 129]. Звичайно ж, заходив письменник і в Тарасову світлицю. Тут його теж охопили неабиякі почуття: «Коли ми входимо вперше в не знаний ще храм або наближаємось до святого місця, то ступаємо обережно і з затаєною цікавістю розглядаємось кругом. В ту хвилину всю нашу істоту переймає побожний настрій і почуття пошани до того місця.

Те саме почуваємо ми, переступивши поріг Тарасової світлиці. Почувається, що в цій просторій кімнаті, чепурно прибраній рушниками й плахтами, прикрашеній великими портретами поета, витає дух нашого національного Генія. Боязко

ISSN 2075-1222. Рідний край. 2017. № 1 (36)

сполохати урочисту тишу – обмінюємось кількома короткими фразами впівголоса або пошепки» [Там само].

Микола Вороний ознайомився із записами в книзі вражень: деякі з них йому дуже не сподобались, і він виписав їх, а потім проаналізував у статті «На могилі Генія».

Завдячуємо Миколі Кіндратовичу і тим, що саме з його статті ми, музейники, дізналися про те, що книга вражень за 1914–1916 рр. містила набагато більше сторінок. До неї входили й записи за 1911–1913 рр. У статті він пише: «Під час Зелених Свят, коли я там був, не тільки всю книгу, а навіть палітурки її зсередини було гетьчисто заповнено автографами й записами Тарасових гостей. Величезної книги ледве хватило на якихось 3-4 роки...» [Там само]. І тутаки автор аналізує окремі записи за 1911, 1912 і 1913 рр. На жаль, цим матеріалом ми на сьогодні не володіємо. Наявна ж книга, як уже зазначалося, відкривається записами 25 травня 1914 року і містить лише 194 сторінки.

Детальний аналіз книги вражень за 1917–1921 рр. зробив канівчанин Олексій Петрович Вараввa (Олекса Кобець) (1893–1967), український поет, прозаїк, драматург, перекладач і педагог, ім'я якого, на жаль, було надовго викреслене з людської пам'яті. 1924 року, працюючи в редакції журналу «Нова громада» в Києві, під час відпустки в рідному місті, він натрапив на цю книгу, яка зберігалася в Канівському сільбуді. Удвох із редактором часопису П. Руденком їм удалося домовитися із завідувачем сільбуду про передачу книги до Києва для опрацювання. І через деякий час на сторінках «Нової громади» упродовж кількох номерів публікувався нарис краянина «Прочани на могилі Т. Г. Шевченка». 1929 року Інститут Тараса Шевченка в серії книжок, присвячених держзаповіднику «Могила Т. Г. Шевченка», видає окремою брошурою і це дослідження видатного канівчанина [1]. На сьогодні праця представлена в експозиції музею.

Спершу Олексій Петрович дає загальну характеристику своїй знахідці; наголошує, що вона має не зовсім охайний вигляд, бо «побувала, очевидно, в руках десятків тисяч людей». Далі вказує на те, що чимало сторінок, як не прикро, відсутні, а починається вона із 28 травня 1917 року. Шанувальники Т. Шевченка також можуть побачити цю реліквію в експозиції музею у відділі «Історія Шевченкової могили». Зауважимо, що нараховує вона 247 аркушів (або 494 сторінки), хоч О. Вараввa мовив про зовсім інші обсяги: «вісім сотень сторінок книжки», «десятки тисяч записів, підписів, нотаток»… Очевидно, в книзі відсутні 306 сторінок. Тому-то ми й не можемо відшукати в ній автографи М. Грушевського, В. Винниченка, А. Лівицького та багатьох інших видатних українців, які приходили в той час до Шевченкової могили.

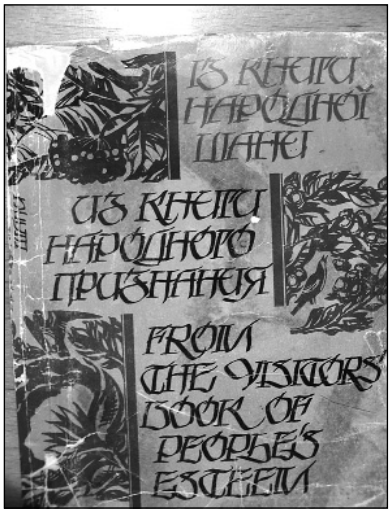

Записи в книзі робили чорнилом, тушшю, а найчастіше олівцями – простим, коричневим, фіолетовим, червоним. «Найбільше вражають у теперішній книзі, – пише Олексій Петрович, – записи-скарги на те, що на Україні діється, майже чи не на кожній сторінці читаємо одноманітне:

Ой, Тарасе, батьку милий,
Встань із домовини
Та подивись, що діється
Тепер на Вкраїні...»

Водночас дослідник робить висновок про фактичну відсутність «крамольних записів». А цінність його брошури ще й у тому, що в ній знаходимо багато прикладів нотаток відвідувачів, які на сьогодні в книзі вражень за 1917–1921 рр. відсутні.

ISSN 2075-1222. Рідний край. 2017. № 1 (36)

Вивченням записів у книгах вражень за 1897–1964 рр. займався і відомий український літературознавець В. К. Костенко. У підсумку 1964 року в Києві вийшла його книжечка «Стежки до Кобзаря». Автор не тільки наводить приклади нотаток, а ще й робить соціологічне дослідження відвідувачів Тарасової гори, розповідає про історію Шевченкової могили, про вшанування пам'яті поета, особливо в ювілейні 1961 та 1964 роки.

Велику роботу з вивчення цих своєрідних літописів Тарасової гори провели й наукові співробітники Шевченківського національного заповідника в місті Каневі, тож у видавництві «Промінь» (м. Дніпропетровськ, нині Дніпро) двічі видавалася праця «Із книги народної шани» (1976, 1989). Передмову до неї писав відомий український письменник, лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка О. Т. Гончар.

3 серпня 1991 року в Каневі – на території Шевченківського національного заповідника, неподалік від музею – було відновлено «Тарасову світлицю», яка розмістилася в одній із кімнат хати-музею багатолітнього охоронця Шевченкової могили Івана Олексійовича Ядловського. І з цього дня тут теж з'являється книга вражень, у яку люди записують свої думки, побажання.

Рік відновлення Тарасової світлиці – це й початок нової сторінки в історії нашої держави України – здобуття нею незалежності. Саме про таку Україну мріяв Тарас Шевченко. Усе своє життя він пов'язав із її долею. Тому цілком закономірно, що у своїх записах люди дякують поетові й за незалежну Україну.

До 25-річчя з часу відновлення Тарасової світлиці за матеріалами книг вражень, що ведуться в ній, нами була підготовлена розвідка «Тут Шевченків дух і пахощі України» (Черкаси : Вертикаль, 2016). Із неї читачі можуть дізнатися про те, як люди сприйняли і сприймають цей відновлений перший народний музей Кобзаря.

Сподіваємося, що ці книги-літописи любові народної до Кобзаря будуть і надалі привертати увагу дослідників його життя, діяльності та вшанування пам'яті.

Література

1. Варавва Ол. Прочани на могилі Т. Г. Шевченка / Олекса Варавва. – Харків : ДВУ, 1929.

2. Доманицький В. Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка / Василь Доманицький. – К., 1907.

3. Зоря. – 1893. – № 5.

4. Книга вражень 1897–1901 рр. // ІР НБУВ. – Ф-І. – № 7451.

5. Книга вражень 1904–1906 рр. // ІР НБУВ. – Ф-І. – № 774.

6. Книга вражень 1914–1916 // ІР НБУВ. – Ф-І. – № 776.

7. Кобець О. З нарису «Дещо про могилу Т. Шевченка» / Олекса Кобець // Чернеча гора. – 1993. – № 2.

8. Рада. – 1906. – 15.09.

9. Рада. – 1914. – 10.06. – № 129.